

УДК 342.7:34.037

DOI <https://doi.org/10.32836/2521-6473-2019-2-15-20>

М. Ю. Веселов, кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
Криворізького факультету Національного
університету «Одеська юридична академія»

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ СИСТЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ДІТЕЙ

Статтю присвячено з'ясуванню особливостей системи забезпечення прав дітей. Проведене за системним та ціннісно-нормативним напрямом дослідження дозволило сформулювати власний погляд на поняття та елементно-структурний зміст зазначеної системи. Констатовано, що вказана система має суспільно-історичний характер та нормативно-правову основу. Реальна здатність національної системи забезпечувати права дітей залежить від соціально-економічних та культурно-традиційних чинників конкретної країни.

Ключові слова: дитина; система; напрями дослідження; забезпечення прав; елементи.

M. Yu. Veselov. Basic directions of research of the system of ensuring the rights of children

The article is devoted to the clarification of the peculiarities of the system of ensuring children's rights. The research was carried out in two main directions – systemic and value-normative. In the systematic direction of the study, it was possible to form their own view on the concept and elemental and structural content of the system. The structural and elemental content of the system for the provision of children's rights is formed from: primary elements (such as a child, adults, authorities (officials), norms of law, etc.); components of a more complex level – forms or institutions (such as providing administrative services, guardianship and guardianship, juvenile justice, etc.); combinatorics of elements that are grouped under public administration (administration) (for example, ensuring children's rights in health, education, cultural and sports education, law enforcement, etc.).

The system of ensuring the rights of children is proposed at the same time as: a set of scientific (theoretical) ideas about the principles of ensuring the rights of children (epistemological phenomenon); comprehensive practical activity of the actors of providing, based on the norms of positive law, aimed at achieving a common useful purpose (useful legal activity); the methodological basis of legal regulation, organization and implementation of such activities on the basis of scientific achievements. The definition of the concept of the system of children's rights protection is proposed, which suggests to understand the historical and traditionally determined set of primary and complex elements (forms / institutions), the ways of organizational and legal relations between which determine its structure and order of interaction, united by the sole purpose – creation the necessary conditions for the implementation, protection, protection and restoration of the rights of persons under the age of 18 years.

The study of the system of ensuring the rights of children according to the value-normative direction has made it possible to conclude that the given system has a socio-historical character and a normative-legal basis. Regardless of international legal standards, the real ability of the national system to ensure children's rights depends on the socio-economic, cultural and traditional factors of a particular country.

Key words: child; system; directions of research; provision of rights; elements.

Постановка проблеми. Н.М. Крестовська слушно зауважувала, що охорона дитинства та захист прав дітей для України об'єктивно стають одним із пріоритетів юридичного забезпечення національної безпеки, оскільки наявна депопуляція та невтішні демографічні прогнози, рівень якості життя дітей та молоді, що не відповідає гуманітарним світовим стандартам, <...> ставлять під загрозу майбутнє та саме існування українського суспільства [1, с. 1]. Ознака системності на сьогодні є однією з вихідних методологічних засад забезпечення прав, свобод та інтересів дитини (далі – забезпечення прав дитини) як соціально-правового інституту. Насамперед, це обумовлено різноманітністю проявів такої діяльності, високим ступенем

© М. Ю. Веселов, 2019

інтегрованості окремих компонентів інституту забезпечення прав дитини до інших сфер державного управління та міжгалузевим характером її регламентації. І.В. Блауберг та Е.Г. Юдін вважали, що практика розв'язання великих комплексних проблем у сфері управління породила особливу методологію, яка дістала назву системного аналізу (виник під безпосереднім впливом методологічних ідей системного підходу) [2, с. 56].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Під час дослідження було опрацьовано низку наукових публікацій. Зокрема підґрунтя для з'ясування ознак системності утворили роботи І.В. Блауберга, Е.Г. Юдіна, Ю.П. Сурміна, А.І. Уйомова, С.Ю. Обрусної, Н.М. Оніщенко. Певні аспекти елементно-структурного складу системи забезпечення прав дітей були переглянуті у працях Н. Аль Алі, І.О. Бандурка, С.О. Ветошкіна, Л. Дейн, О.М. Дручек, Н.А. Д'ячкової, У. Килкелли, О.Ю. Клименко, Н.В. Коломоєць, Р.А. Мюллерсона, О.О. Навроцького, М. Аль Нсура, Ж.В. Петрочко, А.А. Романової, Дж. Тодреса, І.А. Яніцької тощо. Питання історичної генези прав дитини та їх забезпечення у світовому масштабі та в окремих країнах також привертало увагу чималої кількості дослідників, наприклад, А.Х. Абашидзе, І.І. Загарницької, Ю.Ю. Ілляшенко, М.В. Кравченко, О.І. Красота, Н.М. Крестовської, Г.Б. Михалевої, С.В. Несиної, Н.М. Опольської, Ш.Д. Содікова, Л.В. Ханахмедової, О.М. Юнусової тощо. У статті було враховано висновки наведених вчених. Втім масштаби досліджуваної тематики залишають простір для подальших досліджень.

Мета статті – виокремити основні напрями дослідження системи забезпечення прав дітей та на їх основі створити більш цілісне сприйняття елементного складу зазначеної системи.

Виклад основного матеріалу. Система – слово грецьке, буквально означає ціле, складене з частин. В іншому значенні – порядок, визначений правильним розташуванням частин і їх взаємозв'язками [3, с. 3]. Забезпечення прав дитини становить сукупність як ідеальних (формально закріплених) норм, так і конкретних заходів, які обумовлені цими нормами, які цілком мають об'єктивний характер, і до того ж є результатом людської (громадської чи державної) діяльності. Можна припустити, що система забезпечення прав дітей одночасно може розглядатися як: а) сукупність наукових (теоретичних) уявлень про засади забезпечення прав дітей (гносеологічне явище); б) комплексна практична діяльність суб'єктів забезпечення, заснована на нормах позитивного права, яка спрямована на досягнення загальної корисної мети (корисно-правова діяльність); в) методологічна засада правового регулювання, організації та здійснення такої діяльності на підставі наукових здобутків. Такий підхід дає можливість побачити діалектику динамічного і статичного рівнів забезпечення прав дітей як соціально-правового феномену.

Н.М. Оніщенко під час з'ясування теоретико-методологічних засад формування та розвитку правової системи зосередила увагу на двох основних напрямках її дослідження: а) системному (вивчає сукупності взаємозв'язків та взаємодій всередині правової системи, розглядає правову систему як форму організації, що здатна адаптуватися до соціальних змін, забезпечити пошук оптимальних політико-правових рішень); б) ціннісно-нормативному [4, с. 6]. Враховуючи, що правова система є однією з зовнішніх умовних оболонок середовища, в якому функціонує система забезпечення прав дітей, при з'ясуванні теоретико-методологічних засад формування та розвитку останньої також цілком виправданим буде взяти за основу саме такі напрями.

Системний підхід як принцип забезпечення прав дітей втілює як пізнавальну (теоретичну), так і практичну діяльність людей. Термін «підхід» означає сукупність засобів, способів впливу на кого-небудь, у вивченні чого-небудь, веденні справи тощо. Системний підхід полягає в тому, що будь-який більш-менш складний об'єкт розглядається як відносно самостійна система зі своїми особливостями функціонування і розвитку. Ґрунтуючись на ідеях цілісності та відносної незалежності об'єктів, що знаходяться в єдності, принцип системності передбачає подання досліджуваного об'єкта як певної системи, яка характеризується: а) елементним складом; б) структурою

як формою взаємозв'язку елементів; в) функціями елементів і цілого; г) єдністю внутрішнього і зовнішнього середовища системи; д) законами розвитку системи і її складових [3, с. 8-9].

Вихідною засадою для побудови та дослідження будь-якої системи є чітке уявлення її мети функціонування. Загальною метою системи забезпечення прав дітей є створення необхідних умов та сприяння у фактичній реалізації прав та свобод дитини, виходячи з раціонального консенсусу її об'єктивних потреб та суб'єктивних інтересів. Така мета обумовлює власну структуру та порядок функціонування системи забезпечення прав дітей. При цьому, виходячи з окресленої мети названої системи, вона виконує регулятивну, правозастосовну, правоохоронну, захисну, превентивну та забезпечувальну функції.

На підставі аналізу доктринальних положень юридичної науки та практики забезпечення прав дитини О.О. Навроцький пропонує виокремлювати обов'язкові та факультативні елементи адміністративно-правових засад забезпечення прав і законних інтересів дитини в Україні. До числа обов'язкових елементів ним було віднесено нормативну адміністративно-правову основу адміністрування прав дитини, принципи адміністративно-правового регулювання процесів забезпечення прав дитини, встановлення кола суб'єктів публічного адміністрування тощо. Запропоновано вважати факультативними складовими організацію міжнародного співробітництва у зазначеній сфері [5, с. 14-15]. І.О. Бандурка до сформованої нею системи забезпечення безпеки дитинства включила наступні компоненти: захист сім'ї та дітей, створення необхідних умов для виховання і нормального розвитку дитини, гарантії прав та обов'язків батьків і посадових осіб, зобов'язаних піклуватись про дітей, юридична відповідальність за посягання на права й свободи дитини, відповідальність неповнолітніх за вчинення ними кримінальних правопорушень [6, с. 9]. Якщо вийти за межі суто правових досліджень з цього питання, то доцільно переглянути результати роботи Ж.В. Петрочко. Вченою розкрито сутність соціально-педагогічного забезпечення прав дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах, у широкому та вузькому значеннях. У широкому значенні – це система скоординованих взаємодій соціальних інституцій, різноманітне функціонування якої створює сприятливі умови для задоволення потреб дитини. У вузькому значенні – це різновид соціально-педагогічної діяльності, яка спрямована на реалізацію, охорону й захист прав дітей, що здійснюється командою фахівців соціальної сфери на засадах суб'єкт-суб'єктної взаємодії з дитиною та її сім'єю [7, с. 31-32]. Сприймання елементного наповнення системи забезпечення прав дітей приведеними авторами обумовлено специфікою об'єкту їх досліджень – сферою суспільних відносин (правоохоронна, соціально-педагогічна, медична чи інша діяльність), галуззю правових знань (адміністративно- чи кримінально-правових тощо)

Більш узагальнене бачення структурно-функціонального аспекту забезпечення прав людини (дитини) пропонують у своїх наукових роботах А.А. Романова та О.М. Дручек. Таке забезпечення, на їх думку, здійснюється у межах таких рівнів (підсистем): а) інституційного; б) нормативного; в) організаційного; г) ресурсного [8, с. 600-601; 9, с. 12].

Уявлення про структурно-елементний склад системи забезпечення прав дітей як міжгалузевого соціально обумовленого та нормативно визначеного явища стає повнішим, якщо під час його формування використовувати такі методи пізнання як аналіз та синтез. Елемент – нерозкладний (у даній системі) компонент теоретичних побудов; будь-який об'єкт, який пов'язаний певними відношеннями з іншими об'єктами в єдиний комплекс. На нашу думку, такими первинними елементами системи забезпечення прав дітей є: а) дитина та її правовий статус; б) дорослі особи з їх правами та обов'язками щодо дитини; в) органи влади (посадові особи) та їх компетенція у цій сфері; г) норми права, які закріплюють права і свободи дитини, визначають права та обов'язки інших фізичних та юридичних осіб щодо реалізації, охорони, захисту та відновлення прав дитини; д) норми моралі та релігії, етнічні традиції та звичаї; е) теоретично-прикладні

уявлення про забезпечення прав дітей в різних галузях наукових знань; ж) заходи забезпечення прав дітей (правові, соціальні, економічні, організаційні, профілактичні, освітні, виховні, психологічні, інформаційні, санітарно-медичні та інші). Способи зв'язків цих елементів за «горизонталлю» (між однопорядковими елементами, наприклад: «батьки – дитина», «норми однієї галузі права») або вертикаллю (між елементами різних рівнів, наприклад: «громада – дитина», «правоохоронні органи – порушники прав дитини», «прийняття акту правозастосування на підставі або на виконання норми закону») утворюють компоненти складнішого характеру.

Більш-менш сталі та апробовані поєднання різних елементів, які формально визначені у правових нормах утворюють багатоскладні компоненти (інститути), які можна вважати певними формами або напрямками (якщо розглядати цю діяльність у науковому контексті) забезпечення прав дітей. Серед основних таких форм забезпечення прав дітей можна назвати: надання адміністративних послуг; опіку та піклування; позбавлення батьківських прав; представництво інтересів дітей (прокуратурою, іншими державними та недержавними органами); надання правової допомоги дітям, сім'ям з дітьми; цензуру (на підтримку суспільної моралі) інформаційного контенту з боку держави; соціальний захист; запобігання та протидію домашньому насильству; ювенальну превенцію; ювенальну юстицію, встановлення юридичної відповідальності за порушення прав дітей тощо.

Правовою основою вказаних форм забезпечення прав дитини є норми різних галузей права. Певні їх сукупності утворюють складові частини нормативної підсистеми. При цьому для визначення місця правових норм, що регулюють фактично будь-які з приведених відносин, можна виділити два основних види подібних відносин: внутрішні та зовнішні. На прикладі опіки Н.А. Д'ячкова зазначає, що внутрішні відносини складають ядро цього інституту, оскільки саме в них реалізується мета опіки – охорона особистих та майнових прав осіб. У зв'язку з цим норми, які регулюють названі відносини, займають в інституті опіки основне місце. У формально-юридичному аспекті у цих відносинах відсутні владні засади, їх суб'єкти є рівними. До зовнішніх відносин авторка відносить дві групи правових зв'язків: а) відносини, що ґрунтуються на засадах влади та підпорядкування – між державними органами різної компетенції (місцевими виконкомками та відділами з охорони здоров'я, соціального забезпечення тощо, а також відносини між органом опіки та піклування та опікуном) [10, с. 8-9]. Останні взаємозв'язки є об'єктом регулювання переважно норм адміністративно-правового характеру. Аналіз приведеного витягу з роботи Н.А. Д'ячкової, а також інших досліджень, які стосуються окремих форм системи забезпечення прав дітей (у різноманітних галузях юридичних наук) дають можливість зробити припущення, що у будь-яких відносинах, які становлять окрему форму такого забезпечення можна виділити адміністративно-правовий компонент правового регулювання. В деяких формах забезпечення прав дітей норми адміністративного права формують безпосереднє ядро таких правовідносин.

Крім наведених вище форм (напрямок) системи забезпечення прав дітей, системний аналіз дозволяє виділити у структурі цієї системи ще певні комбінаторики елементів, які ґрунтуються за сферами державного управління (адміністрування): забезпечення прав дітей у сфері охорони здоров'я, у сфері освіти, у сфері культурного та спортивного виховання, у сфері інформаційного забезпечення, у сфері соціального забезпечення, у правоохоронній сфері тощо.

Ціннісно-нормативний напрям дослідження системи забезпечення прав дітей на відміну від першого (системного), за переконанням Н.М. Оніщенко виходить з урахування культурно-історичного, духовного змісту системи, яка ґрунтується на ідеалах свободи, рівності, справедливості [4, с. 6]. У XX ст. вивчення дитини та дитинства здійснювалось на стику соціології та педагогіки в рамках соціально-орієнтованого інтеграційного підходу, засновником якого був Ф. Шлейєрмахер. В наслідок еволюції поглядів у межах соціологічних досліджень цього феномену дитинство було висвітлено як певна культурно-історична цінність [11, с. 77]. Якщо

казати про культурно-історичні та духовні джерела змісту системи забезпечення прав дитини в Україні то як вказують Н.Г. Мозгальова з І.Г. Барановською: «В українській родині дбали про виховання дітей від народження <...> Дітей виховували на знаннях, практичних справах, діях, які відбивали матеріальне і духовне буття, історію рідного народу та були спрямовані на формування світогляду, розвиток культури і духовності молоді» [12, с. 22-23].

Формування сучасної системи захисту прав і свобод дитини відбувалося шляхом міжнародної співпраці держав у зазначеній сфері та здійснювалося у межах певних етапів. Наприклад, О.М. Дручек виокремлює такі чотири етапи: 1) 1923-1945 рр. (становлення) – створення Міжнародної спілки захисту дітей (1923 р.), прийняття Женевської декларації прав дитини (1925 р.); 2) 1945-середина 60-х рр. (інституційне оформлення) – створення ООН і ЮНІСЕФ, прийняття Загальної декларації прав людини (1948 р.), Європейської конвенції захисту прав людини та основних свобод (1950 р.), Декларації про права дитини (1959 р.); 3) середина 60-х рр. – до 1989 р. (розвиток і поглиблення) – об'єднанчі процеси в Європі, прийняття Міжнародного Пакту про громадянські та політичні права та Міжнародного пакту про соціально-економічні та культурні права (1966 р.), Заключного акту НБСЄ (1975 р.); 4) з 1989 р. – прийняття Конвенції про права дитини (1989 р.), оформлення галузі міжнародного права прав дитини. Прийняття Радою Європи Стратегії з прав дитини на період 2016-2021 рр. обумовлює новий етап розвитку міжнародного співробітництва у зазначеній сфері [9, с. 11-12].

Масштаб прав дитини залежить безпосередньо від розвитку «людської цивілізації загалом, рівня і ступеня інтегрованості міжнародної спільноти. Чим більш цілісним стає світ, тим більшим стає вплив, який чинять на права і свободи міжнародні чинники» [13, с. 10-11]. Але насправді це лише бажана мета. Наприклад, деякі арабські та ісламські держави, являючись членами світової спільноти, зокрема членами ООН, не можуть відмовитися від міжнародних угод з прав людини. Але більшість арабських дослідників у галузі прав людини вимагає від арабських держав повернення до ісламу і прав людини в ісламі. Значна кількість норм прав людини в ісламі має релігійно-моральний, а не юридичний характер, проте, саме цією категорією звичаєвого права регулюється багато відносин в цих країнах [14, с. 13-17]. Крім розбіжностей у поглядах на деякі засади у доктрині прав дітей дуже гострим є питання фактичного виконання задекларованих прав. Економічна нестабільність, соціальне розшарування різних верств населення, бідність та збройні конфлікти у деяких країнах Африки, Азії, Латинської Америки створюють умови для значних порушень прав дитини на життя, здоров'я, належний рівень виховання та розвитку.

Зараз українська доктрина прав дітей спрямовується на інтеграцію до західних (європейських) правових та культурних цінностей. Але Л. Дейн слушно зауважує, забезпечення прав дітей має виходити з урахування найкращих інтересів дітей, а при оцінці таких інтересів слід бачити загалом всі аспекти життя дитини. Це означає, що у різних випадках розглянуті обставини можуть відрізнятися, і можливо – бути оціненими по-різному залежно від конкретних факторів [15, с. 220-221]. Європейський суд підкреслює, що з'ясування та оцінка найкращих інтересів дитини є перш за все завданням національних органів влади [16, с. 220].

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, проведене дослідження дає підстави стверджувати, що система забезпечення прав дітей це історично та традиційно обумовлена сукупність первинних та складних елементів (форм/інститутів), способи організаційно-правових зв'язків між якими обумовлюють її структуру та порядок взаємодії, об'єднаних єдиною метою – створення необхідних умов реалізації, охорони, захисту та відновлення прав осіб віком до 18 років. Вказана система має суспільно-історичний характер та нормативно-правову основу, і, не зважаючи на загальносвітове прагнення до рівня міжнародно-правових стандартів, реальна здатність національної системи забезпечувати

права зазначеної категорії населення, залежить від соціально-економічних та культурно-традиційних чинників конкретної країни. Ціннісно-нормативний напрям разом з системним напрямом дослідження дозволяють утворити більш цілісне сприйняття елементного складу системи забезпечення прав дітей, дають можливість побачити еволюцію розвитку її окремих компонентів, та, у багатьох випадках, пояснюють наявні традиційно обумовлені в окремих країнах недоліки у забезпеченні таких прав у порівнянні з міжнародними стандартами.

Список використаних джерел:

1. Крестовська Н.М. Ювенальне право України : генезис та сучасний стан: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Одеська національна юридична академія. Одеса, 2008. 42 с.
2. Блауберг И.В., Юдин Э.Г. Становление и сущность системного подхода. Москва : Изд-во «Наука», 1973. 271 с. URL: <http://tlf.msk.ru/school/Blauberg.pdf> (07.04.2019).
3. Сурмин Ю.П. Теория систем и системный анализ : учеб. пособие. Киев : МАУП, 2003. 368 с.
4. Онщенко Н.М. Теоретико-методологічні засади формування та розвитку правової системи: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ, 2002. 26 с.
5. Навроцький О.О. Забезпечення прав дитини в Україні : теоретичні і практичні засади адміністративно-правового регулювання: автореф. дис. ... док. юрид. наук: 12.00.07. Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. Харків, 2018. 36 с.
6. Бандурка І.О. Кримінально-правовий захист дитинства в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2016. 36 с.
7. Петрочко Ж.В. Теорія і практика соціально-педагогічного забезпечення прав дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах : автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.05. Інститут проблем виховання НАПН України. Київ, 2011. 45 с.
8. Романова А.А. Система забезпечення прав і свобод людини та громадянина в Україні. *Форум права*. 2012. № 2. С. 599-602. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2012-2/12raagvu.pdf> (дата звернення: 07.04.2019).
9. Дручек О.М. Адміністративно-правовий статус Національної поліції України як суб'єкта забезпечення прав і свобод дитини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Одеський держ. ун-т внутрішніх. справ. Одеса, 2018. 25 с.
10. Д'ячкова Н.А. Опіка як спосіб охорони майнових прав фізичних осіб: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва АПРН України. Київ, 2006. 23 с.
11. Клименко О.Ю. Особливості інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях в сучасному українському суспільстві : дис. ... д-ра соц. наук: 22.00.04. Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2016. 418 с.
12. Мозгальова Н.Г., Барановська І.Г. Українські народні традиції як засіб виховання дітей дошкільного віку. *Наукові записки. Серія « Педагогічні науки »*. 2017. Вип. 152. С. 20-24. URL: file:///C:/Users/1/Downloads/Nz_p_2017_152_6.pdf (14.04.2019).
13. Мюллерсон Р.А. Права человека : идеи, нормы, реальность. Москва : Юрид. лит., 1991. 159 с.
14. Насер А.А. Защита прав и свобод человека в арабских странах : монография. Москва : Изд-во «КноРус», 2015. 190 с.
15. Dane L. Europadomstolen och barnets bästa. *Förvaltningsrättslig Tidskrift*, 2015.; #2. P. 193-224. URL: <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:813365/FULLTEXT01.pdf> (16.03.2019).
16. Kilkelly U. The child and the European Convention on Human Rights. Aldershot : Ashgate, 1999. 369 p.